

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра історії

УКРАЇНА
в контексті
історичного розвитку
Європи

Київ 2021

Україна в контексті історичного розвитку Європи: підручник для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей / С. Ю. Боева, В. Ю. Бузань, А. А. Кізлова та ін. За редакцією д. і. н. проф. С. О. Костилюєвої. К. : Арт Економі, 2021. 304 с. іл.

ISBN 978-617-7805-49-5

У підручнику визначається місце України в європейському просторі. Історія України постає у соціально-економічному, політичному та культурному вимірах у контексті європейської традиції. Підкреслюється особливе значення системи знань про історичне минуле України та її культуру як стратегічного ресурсу в сучасному інформаційному суспільстві в умовах посилення глобалізації.

Підручник призначений для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей всіх форм навчання.

Автори:

Боева С. Ю., кандидат історичних наук, доцент (розділ 3); Бузань В. Ю., кандидат історичних наук (розділ 8.1); Кізлова А. А., доктор історичних наук (розділ 1); Костилюєва С. О., доктор історичних наук, професор (розділ 9); Лабур О. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 8.2); Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор (розділ 7.1, 7.2); Лебедев І. К., кандидат історичних наук, доцент (розділ 5); Лихолат А. І., кандидат історичних наук, доцент (розділ 6); Махінко А. І., кандидат історичних наук (розділ 4); Тарнавський І. С., доктор історичних наук, доцент (розділ 2); Шевчук Т. В., кандидат історичних наук, доцент (розділ 7.1); Чолій С. В., кандидат історичних наук, доцент (вступ).

Рецензенти:

Ігнатуша О. М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Щербак В. О., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Протокол № 8 від 14.12.2020.

УДК 94(477:4)(075.8)

РОЗДІЛ 7

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТИНЕНТ У ВИРІ СВІТОВИХ ВОЄН ХХ СТ.

- 7.1. Перша світова війна та її відлуння в Європі та на українських землях.*
- 7.2. Тоталітарні й авторитарні режими в Європі.*
- 7.3. Україна у Другій світовій війні.*

7.1. Перша світова війна та її відлуння в Європі та на українських землях
1914–1945 рр. в сучасній історіографії розглядають як цілісну епоху глобальних історичних зрушень у Європі між тривалим миром кінця ХІХ ст. і «холодною війною» другої половини ХХ ст. Рубіжною подією на межі століть стала Перша світова війна, або Велика війна (1914–1918 рр.), що засвідчила глибоку світову кризу й відкрила нову епоху в історії. Саме ця війна дала поштовх до розпаду чотирьох імперій, перемоги більшовицької революції в Росії, постання десятка незалежних держав, поширення фашизму в низці країн та врешті нового вибуху 1939–1945 рр.

Влітку 1914 р. у світі ще не усвідомлювали до кінця, яку руйнівну силу випустили на волю постріли в адміністративному центрі Боснії Сараєво, коли 28 червня 1914 р. сербський націоналіст Г. Принцип вбив спадкоємця престолу Австро-Угорської імперії Франца-Фердинанда з дружиною (Рис. 7.1.1¹).

¹ 28 de junho de 1914. Franz Ferdinand, arquiduque de Áustria-Hungria, e a mulher Sofia, em Sarajevo pouco antes de serem mortos, dando início à I Guerra Mundial. URL : <https://tinyurl.com/sbd5d6z>

Перша Світова війна стала тотальною й за демографічними втратами значно перевершила всі попередні найбільші воєнні зіткнення. В Західній Європі вона зберегла значення коду історичної пам'яті навіть після ще кривавішої Другої Світової війни. Понад те, Першу Світову визнали однією з ключових передумов Другої. У самій же Великій війні віддзеркалилися суперечності між європейськими державами та давні внутрішні проблеми в них.



Рис. 7.1.1. Ерцгерцог Франц Фердинанд та герцогиня Софія Гогенберг на сходах Ратуші в Сараєво

На початку ХХ ст. в індустріальних державах наростали тоталітарні й мілітаристські тенденції. Монополії зросталися з державним апаратом — і в міжнародних відносинах загострилася боротьба за ринки й за політичний вплив у світі. Як наслідок, гонка озброєнь набула нечуваного розмаху, виникли військово-політичні союзи (найбільші — Троїстий союз, який сформувався 1882 р. у складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а потім Четверний Союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), а також Антанта, що склалась у 1904–1907 рр. з Великої Британії, Франції, Росії (Рис. 7.1.2¹)).

Найбільш непримиренними виявились інтереси Німеччини й Англії. Імперія Гогенцоллернів 1913 р. посідала перше місце в Європі за рівнем промислового виробництва, тож прагнула до світового панування. Серед іншого хотіла послабити Англію, Францію та Росію, привласнити велику частину їх територій. Австро-Угорщина жаждала запанувати на Балканах, Чорному, Адріатичному й Егейському морях, захопити частину польських губерній Росії, Волинь і Поділля. Туреччина, яку в разі перемоги планували розділити між собою країни Антанти, в кінці 1914 р. приєдналася до Троїстого союзу, щоб поширити свою владу на російське Закавказзя, Крим, Іран і повернути собі Балкани.

Держави Антанти виступали передусім проти «німецького імперіалізму». Англія намагалася зберегти свою могутність як морська й колоніальна держава, відібрати в Туреччині нафтоносні землі, Франція — взяти реванш за поразку у франко-прусській війні 1870–1871 рр., повернути Ельзас та Лотарингію, захопити Рейнську промислову зону, частину німецьких колоній; Росія — панувати на Балканах, у протоках Босфор і Дарданелли, приєднати належні Австро-Угорщині Східну Галичину й землі за нижньою течією Німану.

¹ Презентація на тему «Антанта». URL : <https://tinyurl.com/ws94u9e>



Рис. 7.1.2. Антанта (1904–1907 рр.)

в складі російської армії перебувало 3,5 млн. українців, Австро-Угорської – 250 тис. Війна зумовила глибокий розкол українського національного руху. Товариство українських поступовців (ТУП) у Наддніпрянщині, утворене 1908 р. як міжпартійний блок, обстоювало позицію, за якою українці мали захищати Російську державу. Частина членів УСДРП на чолі з С. Петлюрою закликала до того самого, а решта на чолі з В. Винниченком проголошувала: «Геть війну!», «Хай живе автономна Україна!». На початку війни емігранти-москвофіли Західної України утворили в Києві «Карпато-Руський визвольний комітет», що закликав галичан зустрічати російську армію як визволительку.

В Західній Україні Головна українська рада (ГУР), утворена 2 серпня 1914 р. у Львові, виступала за перемогу Австро-Угорщини у війні, яка сприятиме боротьбі за українську автономію в складі цієї держави. За ініціативи ГУР 6 серпня 1914 р. було легіон Українських січових стрільців (УСС), основою якого стали учасники воєнізованих молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт». Метою легіону УСС проголошувалося відродження незалежної Української держави (Рис. 7.1.3¹), він став зародком національної армії.

У серпні 1914 р. група емігрантів зі Східної України, члени УСДРП та інших партій заснували у Львові Союз визволення України (СВУ). Вони обстоювали тезу Д. Донцова про те, що поразка російського самодержавства у війні наблизить незалежність України.

Вже 1915 р. Головна українська рада (ГУР) розглядала Союз визволення України як неофіційного представника інтересів українства Росії. Тому в травні 1915 р. було створено Загальну українську раду (ЗУР). Своїм завданням ЗУР проголоси-

3 28 липня по 4 серпня 1914 р. у війну включилися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Поступово було втягнуто 38 держав світу – $\frac{3}{4}$ всього тогочасного людства.

З початком Першої світової війни українські землі перетворилися на арену кровопролитних дій. Самі українці мусили воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні. За підрахунками історика О. Бойна,

¹ Софія Галечко, хорунжа УСС. Поштівки Українських січових стрільців з колекції Юрія Завербного. URL : <https://tinyurl.com/vh7ebmo>

ла боротьбу за самостійну Українську Державу на українських землях Російської імперії, національно-територіальну автономію на українських землях Австро-Угорщини. Відтоді, як німецька влада в листопаді 1916 р. проголосила маніфест про створення Польського королівства та відокремлення й широку автономію Галичини у складі Австро-Угорщини, вплив ЗУР на український рух поступово зменшувався, тож вона оголосила про свій розпуск.

У ході війни з усією очевидністю проявилася вирішальна роль економічного розвитку держав, залежність перебігу й результату війни від тилу країн. Економіки держав — учасниць Першої Світової війни довелося перебудовувати під потреби воєнного виробництва. Війна, що тривала понад чотири роки, примусила мілітаризувати підприємства основних галузей промисловості, підпорядкувати науку й сільське господарство потребам армій і флотів. Основні напрями НТР у розвитку військової техніки того часу включали автоматизацію стрілецької зброї й артилерії; появу танків та хімічної зброї; ширше використання засобів повітроплавання й авіації; створення надводних кораблів-броненосців, дредноутів, а також підводних човнів.

Водночас споживчих товарів забракло. Було запроваджено жорстке державне регулювання виробництва й зменшені норми споживання (наприклад, картки на харчові продукти), ринкові відносини звужувалися, демократія згорталася. Майже всіх дорослих чоловіків призвали до армії, тому виник гострий дефіцит робочих рук. Масовою стала праця жінок і дітей. Рівень життя різко впав. У промислових центрах Німеччини, Росії, деяких інших країн цивільні мешканці помирали від голоду, хвороб та холоду в неопалюваних будинках.

Як цивільні, так і військові відчували значні психологічні негаразди. Поширювалася депресія через страх, зневіру й відчай. Патріотизм почав згасати. Усвідомлення того, що жертви, до яких призводить війна, нічим не можна виправдати, вилилось у страйки, антивоєнні виступи. Так, 1916 р. в Німеччині першотравнева демонстрація проходила під гаслами «Кінець війні», «Геть уряд!».



Рис. 7.1.3. Софія Галечко, хорунжа УСС



Рис. 7.1.4. Мітинг проти імператора в Петрограді

Особливо збурилося суспільство в Російській імперії, де поразки, великі військові втрати, розвал економіки, злидні й голод налаштували проти влади найширші верстви населення. В лютому 1917 р. антивоєнні та соціальні виступи в Росії переросли в революцію (Рис. 7.1.4¹). Імператор Микола II зрікся престолу й самодержав-

ство було ліквідовано. Влада перейшла до Тимчасового уряду. В центрі та на місцях виникли альтернативні органи влади — ради депутатів. Тимчасовий уряд і російські ради, обстоюючи унітарну форму нової держави, визнавали за Україною тільки право на національно-культурну автономію.

4 (17) березня 1917 р. в Києві було створено Українську Центральну Раду — представницький орган української демократії (головою обрали М. Грушевського). М. Грушевський запропонував скликати Всеукраїнський національний конгрес. Українські землі охопило справжнє національне піднесення. На багатотисячних мітингах та зборах, які ширилися країною, одностайно ухвалювали резолюції про повернення Україні її історичних прав і свобод. Українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ), які переважали в складі Центральної Ради, домагалися 8-годинного робочого дня, наділення селян землею, проголошення Росії республікою й надання Україні національно-територіальної автономії. З часом гасло автономії змінила вимога федералізувати Росію та створити окрему Українську республіку. Теоретиками, ідеологами й творцями нової України стали її політичні та визнані національні лідери: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, П. Христюк та інші. Вже влітку 1917 р. Центральну Раду поповнили представники національних меншин і депутати від різних політичних партій та організацій. Відтоді вона перетворилася на справжній парламент. В листопаді 1917 р. III Універсалом ЦР було проголошено Українську Народну Республіку, прийнято пакет важливих соціально-економічних перетворень, законодавчо закріпилося право національних меншин на національно-персональну автономію.

Більшовицька революція в Петрограді стала каталізатором трагічних подій в Україні. Наступ більшовицьких сил на Україну, який розпочався в грудні 1917 р., завершив мирний етап революції та втягнув країну в жорстку, криваву, за словами М. Грушевського, «братовбивчу війну». Більшовики, які до Жовтневої революції активно підтримували українські прагнення, перейшли до придушення української національ-

¹ Перші дні Лютневої революції в Петрограді. URL : <https://tinyurl.com/unklnsd>

ної ідеї. Поряд з тим існувало ще два проекти: Російський білогвардійський, який передбачав відродження єдиної й неподільної Росії, та польський, що пропонував відновлення польської держави в нових кордонах — «від моря до моря», з включенням до Польщі щонайменше Правобережжя за мапою XVIII ст. Українські діячі щиро сподівалися на допомогу європейських держав.

Керівники Англії й Франції в пошуках союзників проти Німецького блоку звернули увагу на Україну одразу після перемоги Лютневої революції в Росії. В серпні та жовтні до Києва приїздили представники Антанти, які намагалися встановити контакти з ЦР. Англія і Франція обіцяли Україні визнання й політичну підтримку. Після підписання з країнами Четверного Союзу Берестейського миру (Рис. 7.1.5¹) дипломатична активність Антанти щодо України фактично припинилася.

Проголошуючи IV Універсалом (січень 1918 р.) державну незалежність України, лідери ЦР урочисто заявляли: «З усіма сусідніми державами, а саме, Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити в злагоді та приязні, але жодна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки».

Останні два місяці, протягом яких ЦР намагалася навести лад за підтримки німецького блоку, суттєвого результату не дали. Країною ширились анархія й економічна криза. Політика окупаційної німецької та австро-угорської адміністрації з викачування природних ресурсів з України руйнувала всі сфери життя. 29 квітня, в день прийняття Конституції УНР, за участі окупаційних сил відбувся державний переворот — до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. 8,5 міс., які історія відвела цьому представнику гетьманського роду, були сповнені суперечностей. Заслуговують на схвальну оцінку стабілізація політичного й економічного життя, широка освітня та культурна українізація, спроби вийти з дипломатичної ізоляції. У зовнішній політиці слід відзначити встановлення дипломатичних відносин з 12 державами (за доби гетьмана в Україні працювали консульства Великої Британії, Італії, Данії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Норвегії, Естонії, Швеції, Персії); мирний договір з Радянською Росією, яка визнала Українську Державу. Влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський спробував відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти, попри рішучий протест Четверного Союзу. Співпраця з Антантою стала ще актуальнішою після поразки Четверного блоку в світі й поширення революційного руху.

Очільники Антанти стримано поставилися до прагнень Гетьмана, якому порадили встановити тісний контакт з білим рухом, що зароджувався на Півдні Росії. Як тільки німецькі й австро-угорські війська почали відступати з України, держави Антанти під гаслом запобігання більшовицької агресії почали інтервенцію на Півдні України (листопад 1918 р.). У південних портах висадилися французькі, англійські, грецькі, сербські підрозділи до 60 тис. чол. Видається слушною думка відомого українського історика М. Брайчевського про те, що всі інтервенти підтримували білогвардійські, тобто

¹ Підписання Берестейського мирного договору 8–9 лютого 1918 р. Зліва направо: німецький генерал Брінкманн, Микола Любинський, Микола Левитський, Олександр Севрюк, генерал Макс Гоффманн і Сергій Остапенко. URL : <https://zbruc.eu/node/61446>



Рис. 7.1.5. Підписання Берестейського мирного договору 8–9 лютого 1918 р.

солдати масово брателься з російськими.

У грудні 1917 р. Росія вийшла з війни. Європа постала перед кількома можливими варіантами розвитку: або так звана «більшовизація» (зокрема для Центрально-Східної Європи), або реалізація пангерманської доктрини, або об'єднання зусиль країн Антанти для облаштування демократичної Нової Європи.

Через поразки в Першій Світовій війні вкрай загострилися відцентрові процеси в Австро-Угорській імперії. Зрештою монархія династії Габсбургів розпалася. На її місці утворилося кілька незалежних держав. З листопада 1918 р. командування австро-угорської армії уклало з Антантою перемир'я.

Військова та політична криза, яку викликала Перша світова війна, завершилася потужними національними революціями в Угорщині, Австрії, Чехії, Словаччині, Фінляндії. Найдраматичніші події розгорнулись у найбільшій країні Центральної Європи — Німеччині: 7–8 листопада 1918 р. хвиля революційних виступів охопила майже всі її найбільші міста. 9 листопада Кайзер зрікся престолу й утік за кордон. Німеччину проголосили республікою, утворився новий уряд, у якому значну роль відігравали соціал-демократи.

11 листопада, вже після того як Німеччину внаслідок революції було проголошено республікою, перемир'я з Антантою на умовах останньої підписало й німецьке командування.

Всього за чотири роки, три місяці та 10 днів війни до війська мобілізували 73,5 млн. чол., з яких 10 млн. загинули (для порівняння — приблизно стільки людей загинуло в усіх європейських війнах за ціле тисячоліття до 1914 р.). Близько 20 млн. чол. було поранено, з них 3,5 млн. назавжди зазнали інвалідності. Фінансові витрати на війну, як стверджують історики, для країн Антанти становили 125 млрд. дол. США, а для блоку Центральних держав — 60 млрд. дол. США.

найреакційніші монархічні верстви Росії в їх прагненні зберегти «єдину і неподільну».

Під впливом революційних подій у Росії анти-військові страйки посилювалися в Англії, Франції, Італії й особливо — Німеччині. Так, у квітні 1917 р. на військових заводах Німеччини страйкувало понад 300 тис. робітників, у серпні повстали матроси військового флоту, влітку на Східному фронті німецькі

Політичні баталії після підписання загального перемир'я у Великій війні не вщухали. В Німеччині ліві радикали під впливом російських більшовиків намагалися встановити в країні радянський режим. Але влада рішуче придушила всі ці спроби. Нову німецьку державу назвали Веймарською республікою. За її конституцією (прийнята 31 липня 1919 р.) проголошувалися загальне виборче право, різноманітні права і свободи громадян, значно розширювалися повноваження Рейхстагу. Творці нової конституції наділили великими повноваженнями президента республіки. Німеччина швидко зробила стрибок від консервативного імперського правління до демократичного республіканського устрою. Водночас внутрішнє життя країни було наповнене серйозними політичними суперечностями, котрі погіршили долю Веймарської республіки й відкрили шлях до влади нацистам. До того ж на Німеччину за умовами Версальського мирного договору (28 червня 1919 р.) було накладено низку жорстких міжнародних обмежень.

В Україні в умовах політичної та військової кризи П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. оголосив Грамоту про федералізацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Досі одні історики вважають, що Гетьман зрадив інтересам України, а інші доводять, що тільки так можна було зберегти автономні права Української Держави. Грамота спричинила повстання проти влади Гетьмана революційної сили — Директорії, лідерами якої були В. Винниченко та С. Петлюра. 19 грудня Директорія переїхала до Києва. Почався завершальний етап в історії Української Народної Республіки. 22 січня 1919 р. в Києві на Софійському майдані урочисто проголосили Акт Злуки УНР та ЗУНР. Трудовий Конгрес — новий український представницький орган — затвердив це рішення. Від початку діяльності Директорії УНР опинилась у «трикутнику смерті». З півночі й сходу сюди рухалися радянські російські війська, які на місцях підтримували місцеві комуністи. Пізніше з півдня почалась агресія Білої армії генерала А. Денікіна, який вважав український визвольний рух страшнішим ворогом, ніж більшовиків. Із Заходу Польща починала окупувати Правобережну Україну. За допомогою Антанти польські армії зламали опір Галицької армії та знищили ЗУНР.

Керівництво Директорії намагалося знайти підтримку в країн Антанти, але політичні лідери Європи вимагали значних поступок українців у приєднанні їх до «Білого руху» проти більшовиків. У березні 1920 р. Головний Отаман Директорії УНР С. Петлюра й комендант Польщі Ю. Пілсудський підписали Варшавську угоду. В 1919–1920 рр. українські терени стали ареною найжорсткішої громадянської війни, яка точилася на території колишньої Російської імперії. Постійні зміни влади, загальна руйнація, серйозні помилки всіх українських держав у соціально-економічній політиці дали більшовикам можливість перехопити національні гасла і набути значної соціальної опори в Україні, що й забезпечило їх перемогу.

Перша Світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч біженців та примусово переміщених осіб, продовольчою кризою, неефективністю органів державної влади зруйнувала усталені життєві цінності, принесла розпач і зневіру, розвалила імперії й породила на їх місці молоді держави, призвела до радикального пере-

розподілу світу на сфери впливу, розбудила реваншизм у переможених, поглибила гуманітарні проблеми. Одним із найтрагічніших наслідків стало стрімке знецінення людського життя. Недарма Г. Манн назвав цю війну «матір'ю катастроф століття». Суть трагедії українського народу в Першій Світовій війні полягала в тому, що війна перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх мешканців — на учасників братовбивчого протистояння.

Закінчення Першої Світової війни підсумувало весь довоєнний розвиток людства, яке ще до її закінчення почало шукати вихід зі скрути. Велика війна не лише суттєво змінила карту Європи та світу, а й довела єдність світової цивілізації, докорінно змінила політику, економіку, міжнародні відносини, культуру, а також свідомість, поведінку й повсякдення пересічних людей.

7.2. Тоталітарні й авторитарні режими в Європі

Слабкість демократичних інститутів у післявоєнній Європі в умовах розгортання соціально-економічної кризи в більшості європейських країн у 1920–1930-ті рр. — були поштовхом для правих фашистських і нацистських організацій до захоплення влади. Першою країною, яку накрила хвиля фашизму, була Італія. В роки Першої світової війни Італія воювала на боці Антанти. Але потім країна опинилась у тяжкій економічній кризі: масове безробіття, інфляція, нестача товарів першої необхідності, продуктів, палива. Не випадково сучасники говорили про Італію: «Переможена серед переможців». Перші виступи фашистів почалися з 1919 р. Їх організації мали назву «союзи боротьби» (італ. «fascio di combattimento»). Їхнім лідером став колишній соціаліст Беніто Муссоліні (Рис. 7.2.1¹).

Під гаслом збереження «величі нації» фашисти почали громити демократичні організації й убивати політичних опонентів. Італія стала ареною масового насильства, а уряд виявився нездатний відновити законність. Представники великого капіталу, побоюючись зростання «лівих» антифашистських сил у країні, надали значну фінансову допомогу фашистам. У жовтні 1922 р. Муссоліні в оточенні колон, одягнених у чорну уніформу — «чорносорочечників», рушив у похід на Рим. У результаті король Віктор Еммануїл запропонував лідеру фашистів посаду голови уряду. Нехтуючи парламентом, Б. Муссоліні проголосив «Велику фашистську раду — найвищим органом у державі». Знищивши парламентаризм, фашисти встановили контроль над усіма сферами суспільного життя і економіки. Гасло: «Все в державі, все для держави й нічого поза державою», — стало основним у фашистській корпоративній державі. Поруч із внутрішнім фашистським терором, уряд Муссоліні проводив агресивну зовнішню політику: окупація Ефіопії (1936 р.), захоплення Албанії (1939 р.), активна підтримка фашистського заклоту в Іспанії (1936–1935 рр.). Під час військових дій італійські фашисти використовували заборонені види зброї. З середини 1930-х рр. Італія стала на шлях активної співпраці з нацистською Німеччиною й почала готуватися до нового поділу світу.

¹ La storia si ripete e oggi ci ritroviamo nel 1918. Di Pietro Costantino. URL : <https://tinyurl.com/t56v5rn>

1929 р. в Німеччині завершився «золотий час» Веймарської республіки. Німецьке суспільство, його повсякденне життя і економіка відчували на собі всі найжахливіші наслідки Першої світової війни. З 1929 по 1932 рр. промислове виробництво впало на 40%, а сільськогосподарське — на понад 30%. Рівень безробіття досягнув європейського рекорду — 9 млн. чол. На тлі загальної кризи почалося гостре протистояння двох крайніх



Рис. 7.2.1. Беніто Муссоліні серед однопартійців

політичних сил — німецьких комуністів і націонал-соціалістичної партії Німеччини, лідером якої був А. Гітлер. У боротьбі за владу нацисти (НСДАП) не нехтували будь-якими засобами боротьби: насильство, залякування, провокації тощо. Велику роль відіграла гітлерівська пропаганда, яка мала на меті спочатку закріпити в свідомості німців ідею про приниження Німеччини Версальським договором. НСДАП обіцяла німецькому суспільству спочатку відновити могутність Німеччини, а потім нові територіальні здобутки на Сході й на Заході Європи.

Як і італійські фашисти, А. Гітлер висунув ідею тотальної держави, котра повинна контролювати економіку, політику, ідеологію, культуру та ін. Нацисти вели пропагандистську роботу, враховуючи кожна з німецьких соціальних груп. Змучена довгою економічною кризою значна частина німців щиро вважала привабливими проекти нацистів. Як і в Італії, побоюючись зростання впливу комуністичної партії Німеччини, великий німецький капітал почав активно підтримувати А. Гітлера. На парламентських виборах 1932 р. нацисти здобули 33,1% голосів.

30 січня 1933 р. престарілий президент Німеччини Гінденбург призначив А. Гітлера рейхсканцлером та довірив йому сформувати новий уряд. Тоді нацисти перейшли до рішучих дій. Після підпалу Рейхстагу (Рис. 7.2.2¹), в якому звинуватили противників Гітлера, у країні розпочався терор проти всіх опозиційних сил, ліквідовувалися недоторканність особи, демократичні свободи, право на зібрання тощо.

Насильство й терор заповнили країну. По Німеччині прокотилася хвиля антисемітизму. Почали утворюватися концтабори для противників нацистського режиму. Завдяки німецькому капіталу та іноземним інвестиціям почалося відродження військової промисловості й підпорядкування економіки мілітарним завданням. Неве-

¹ Пожежа будівлі Рейхстагу 27 лютого 1933 року. URL : <https://tinyurl.com/y4tj6c37>



Рис. 7.2.2. Пожежа будівлі Рейхстагу 27 лютого 1933 р.

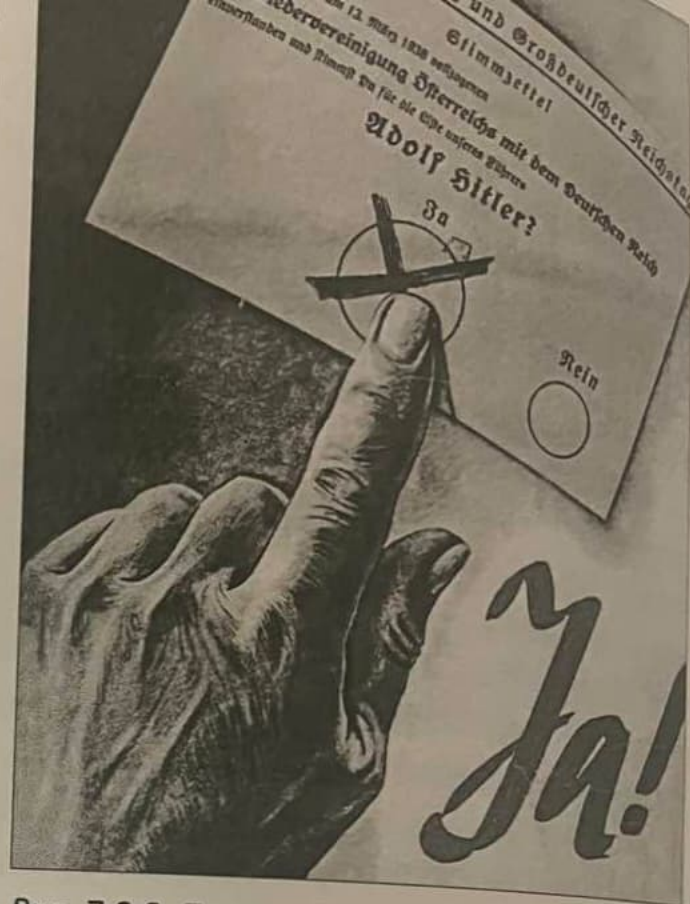


Рис. 7.2.3. Плакат із закликом голосувати за приєднання Австрії до Німеччини (1938 р.)

лике військо Веймарської республіки перетворено на багатомільйонний Вермахт, відновлено танкові війська, військово-морський флот і бойову авіацію.

Нарощуючи м'язи, 1936 р. Вермахт зайняв Рейнську демілітаризовану зону. Навесні 1938 р. відбувся «Аншлюс» — приєднання Австрії (Рис. 7.2.3¹). За рішенням Мюнхенської конференції почалась окупація Чехословаччини. В умовах наростання військової загрози гаранті Версальського миру зайняли нейтральну позицію щодо Німеччини та «замирювали» Гітлера.

На початок 1939 р. Німеччина мала найпотужнішу армію в Західній і Центральній Європі. Гітлер готувався до глобального переділу світу. Спільно з італійськими військовими нацисти взяли участь у громадянській війні в Іспанії на боці генерала Франко, який став лідером військового заклоту проти республіки.

Навесні 1939 р. в Іспанії було встановлено фашистську диктатуру Ф. Франко, який зосередив у своїх руках державну владу, керівництво урядом і збройними силами. Всі політичні партії, крім іспанської фаланги, було заборонено. Страйки чи критика фашистського режиму оголошувалися «злочином проти батьківщини».

Протягом 1920–1930-х рр. диктаторські режими було встановлено в Польщі та Румунії. Політичні лідери цих країн Ю. Пілсудський та генерал І. Антонеску були прихильниками політики «твердої руки», особливо для національних меншин. Жертвами

¹ «Ja!». Poster promoting the Anschluss of Austria to Germany (1938). URL : <https://tinyurl.com/yyzfxpky>

цієї політики стали мільйони українців, чиї національні прагнення режими придушували, не виключаючи військової сили. З 1920-х рр. фактичним володарем Угорщини став адмірал М. Хорті. Свою політику він побудував за програмою «відродження угорської нації». 1934 р. в країні було створено фашистську організацію «Воля нації», яка напередодні Другої світової війни одержала назву «Перехрещені стріли». Всузького потенціалу і армії. Хорті встановив тісний зв'язок з А. Гітлером, а 1939 р. приєднався до німецького блоку — угорська влада взяла участь у розподілі Чехословаччини за «Мюнхенською змовою».

Гітлерівська верхівка передала Будапешту значну кількість українських земель зі 180 тис. населення і найбільшими містами: Ужгородом, Береговим, Мукачевим. 15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив незалежність країни. Під гуркіт ворожих гармат Президентом Карпатської України обрали А. Волошина. За згодою з Гітлером Угорщина почала окупацію всього Закарпаття. Українське військо — «Карпатська Січ» чисельністю в 5 тис. бійців — дало бій під Хустом ворожій армії. Героїчний опір не зміг зупинити вторгнення 40 тис. війська. Закарпатську Україну окупувала Угорщина, котру повністю підтримувала фашистська Німеччина. А. Волошину разом з урядом довелось емігрувати. Більшість бійців «Карпатської Січі», яких захопили фашисти, були страчені.

З початку 1920-х рр., у зв'язку з хворобою і смертю В. Леніна (Рис. 7.2.4¹), серед партійного керівництва СРСР розпочалася жорстка боротьба за владу.

Переможцем вийшов Й. Сталін. Відтоді в СРСР почали створювати командно-адміністративну систему, основною складовою якої було зрощення партійної влади з державним апаратом. Керівники комуністичної партії займали майже всі державні посади, спрямовуючи зусилля на форсовану індустріалізацію та на колективізацію сільського господарства.

Головним завданням запровадженої планової економіки було якнайшвидше нарощування економічної та військової могутності держави. На початковому етапі це зводилося до перерозподілу максимально можливого обсягу ресурсів на потреби індустріалізації. Країні потрібні були нові галузі промисловості, збільшення кількості продукції й випуск нової техніки.

Перш за все, партійне керівництво схвалило Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (1928–1933 рр.), мобілізуючи на підтримку індустріалізації за допомогою потужної пропаганди мешканців усієї країни. Молодь, комсомольці сприйняли завдання п'ятирічки з великим ентузіазмом. Робочої сили не бракувало, тим паче під час колективізації з сіл у міста від бідності, голоду й свавілля влади перебралося багато людей.

Мільйони добровольців майже вручну будували сотні заводів, електростанцій, прокладали залізниці, метро. З-за кордону запросили інженерів, зокрема з бага-

¹ Кравченко Алексей Ильич. Похороны В. И. Ленина. 1927 г. Ксилография. 21 x 16 см. URL : <https://tinyurl.com/y6sc3hmo>



Рис. 7.2.4. Кравченко О. І. Похорон В. І. Леніна (Ксилографія, 1927 р.)

тьох відомих компаній світу («Siemens», «General Electric», тощо). 1930 р. було розгорнуто будівництво близько 1500 об'єктів, серед яких ДніпроГЕС і Харківський тракторний завод.

1930 р. Сталін зажадав багаторазово збільшити завдання п'ятирічки, стверджуючи, що з низки показників план можна перевиконати. Оплату праці тісніше прив'язали до продуктивності, почалася боротьба за багаторазове перевиконання норм виробітку. Також почали широко використовувати примусову працю ув'язнених ГУЛАГу, спецпоселенців.

З'явилися табори й трудові колонії. За окремими підрахунками істориків, у 1930–1953 рр. через виправно-трудова колонії пройшло понад 6,5 млн. чол. Кремлівська пропаганда формувала в свідомості радянського суспільства образ Й. Сталіна як єдиного керманіча СРСР. Сталінське тлумачення розвитку СРСР на початку 1930-х рр. про те, що будівництво соціалізму в Радянському Союзі викличе

шалений опір внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, стало політичним та ідеологічним підґрунтям Великого терору по всій країні.

За 10 років до початку Другої світової війни український народ пережив три хвилі сталінських репресій. Першу хвилю історики визначають між 1928–1931 рр.: її початок поклала «шахтинська справа» над 53 спеціалістами вугільної галузі Донбасу, яких звинуватили в контрреволюційній діяльності та шкідництві. 1930 р. розпочався наступом на українську творчу інтелігенцію. З кінця 1929 р. почалися масовий тиск на селянство, ліквідація куркульства як класу на тлі суцільної колективізації (Рис. 7.2.5¹).

Під час другої хвилі (1932–1935 рр.) жертвами сталінських репресій стали відомі провідники українізації М. Хвильовий, М. Скрипник, О. Шумський, визначні діячі культури та педагоги.

Третя хвиля (1936–1938 рр.) охопила партійні й військові кадри України. Зокрема жертвами сталінських «чисток» стали найвідоміші українські радянські діячі: С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Ю. Коцюбинський, П. Любченко та ін. Серед військових кадрів Червоної Армії найбільших втрат зазнали Київський і Харківський військові округи.

¹ Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької області. 1930-ті рр. Джерело: Deutsche Welle. URL: <https://tinyurl.com/y3rnagej>

ги, які мали важливе оборонне стратегічне значення для всієї країни. В цих округах, наприклад, репресовано командирів 45 стрілецьких з'єднань. Найбільших і найтяжчих втрат зазнав командний склад нових родів військ: механізованих та повітряно-десантних.

В кінці 1932 р. було оголошено про успішне дострокове виконання першої п'ятирічки, хоча насправді багатьох з поставлених цілей не вдалося досягти повністю. Друга п'ятирічка відбувалася з 1933 по 1937 рр. а третю зірвала Друга Світова війна.

1920–1930-ті рр. характеризуються складними й суперечливими процесами в усіх сферах життя радянського суспільства. Так, Комуністична партія, з одного боку, приділяла велику увагу освіті (зокрема у 1921–1939 рр. відбулася кампанія з ліквідації неписьменності мешканців країни від 8 до 50 років), з іншого — контролювала навчально-виховний процес і жорстоко розправлялася з інакодумцями серед педагогів. На базі університетів було створено Інститути народної освіти — вищі педагогічні навчальні заклади, які готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів. У 1930–1933 рр. було відроджено університети. Втім, до 1935 р. студентів добирали не за знаннями, а за класовим принципом.

Негативними рисами індустріалізації були господарська «гігантomanія», хронічний товарний голод, організаційні проблеми, марнотратство і збитковість підприємств, нехтування розвитком інфраструктури, екстенсивні методи, кримінальні покарання за порушення трудової дисципліни й недбалість, смертна кара за крадіжку держмайна, падіння середньої продуктивності праці, репресії серед технічної інтелігенції та навіть серед іноземних технічних фахівців.

Поряд з тим, до кінця вже другої п'ятирічки за обсягом промислової продукції СРСР посів друге місце в світі, поступаючись лише США. Різко знизився імпорту. Було освоєно багато нових технологій. Однак різко знизився рівень життя населення, крім партійної та робітничої еліти.

Отже, реаліями суспільно-політичного життя Європи середини ХХ ст. стали тоталітарні й авторитарні режими різних типів, які показали свою життєздатність за економічних, політичних, національно-історичних та соціокультурних обставин того часу.



Рис. 7.2.5. Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької обл. 1930-ті рр.